

A RÉTEGNYELVI ÉS TERÜLETI SZEMPONTOK EGYÜTTES ÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK LEHETŐSÉGÉRŐL A LATIN–MAGYAR KEVERT NYELVŰSÉG VIZSGÁLATÁBAN

ZSILINSZKY ÉVA

Közismert az a hatás, amelyet a latin nyelv befolyása jelentett a magyar írásbeliség kialakulásában, s tudjuk azt is, hogy e hatás szempontjából különösen összetett kérdés a XVI–XVII. és a korai XVIII. század nyelvének tanulmányozása. (Vö. Puszta F.: Nyelvtudományi Dolgozatok 14. sz. 133–43; Gregor: MNy. LXXIII, 159–76.) — Anélkül, hogy a problémakör tudománytörténetét itt akár csak érintenénk, meg kell jegyezni, hogy az az ortológus felfogás, amely a magyar nyelv idegen eredetű elemeivel szemben megnyilvánult, s amely a legpregnansabbban a NySz. szerkesztési elveiben és gyakorlatában öltött testet, hosszú időn át gátolta az efféle kutatásokat. Kétségtelen az is, hogy a következmények folytán annak, aki a kérdéskörhöz közelített, sokáig módszertani gondok egész sorával kellett találkoznia, a megoldás közeli lehetősége nélkül. Visszatekintve e gondok közül a legnyomasztóbbnak a hozzáférhető és megbízható források hiányát kell tartanunk.

Az utóbbi három évtizedben a korlátozó hatásokat bizonyos mértékben ellensúlyozták a lassan, de mégis biztató módon gyarapodó korszerű szövegközlések, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár köteteinek megjelenése pedig szinte csábította a kérdés iránt érdeklődőt a latin–magyar kevert nyelvűség szókészleteti problémáinak kutatására. — Magam a kérdéskörrel, s e sajátos nyelvi helyzetnek az úriszéki bíraskodás gyakorlatában való megjelenésével egy túlnyomórészt XVIII. századi szövegeket tartalmazó kiadvány (Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerkesztette Varga Endre. Budapest, 1958.) egy részének feldolgozása kapcsán találkoztam. (A pápai úriszék szókészlete a XVII. században. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Budapest, 1975.)

A Pápa városára lokalizálható periratok szókészletének teljes áttekintése és betűrendes — szótárszerű — összeállítás után kialakuló kép egyértelműen jelezte, hogy a latin eredetű — és következetesen latinos helyesírású — adatok túlnyomó része jogi műszó, illetőleg — ott dokumentálható jelentésében — a peres eljárás meglehetősen rögzült nyelvezetének része. A vizsgált korpusz viszonylagos nagysága ellenére azonban (több, mint tízezer szó terjedelmű a szöveg) annak a megállapítására már nem volt lehetőség, hogy

ezeknek az elemeknek vannak-e regionális vonatkozásaik, vagy éppen ellenkezőleg, a jogi gyakorlatban általánosan elterjedtnek kell őket tekintenünk.

Izgalmas lehetőségként merült fel, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár megjelent kötetéből válogatva az ott közölt latin–magyar kevert nyelvűsége utaló adatokat összevevessük a pápai úriszéki iratok adataival.

A vizsgálat előzetes kérdései a következők voltak:

1. Lehetséges-e az összevetés, megtalálhatók-e az úriszéki anyag szavai a SzTár. címszóállományában, illetőleg ha eltérések tapasztalhatók, azok milyen jellegűek és mértékűek?

2. Lehet-e következtetni az összevetésből e szavak egykorú szókészleti helyére, alkalmas-e egy ilyen vizsgálat hipotézisek felállítására, további kutatások útjának „becserkészésére”?

A vizsgálatra az úriszéki anyag *a*, *d* és *e* betűs címszavait választottam ki. Ezekből jogi vonatkozásaik alapján a következő lista állt egybe: *absens*, *absental(ja magát)*, *absolutio*, *absolval*, *accusatio*, *actio*, *adjudical*, *admo-neal*, *affirmal*, *agal*, *agnoscal*, *allegal*, *allegatio*, *amoveal*, *annual*, *appellatio*, *arbiter*, *articulus*, (*probat*) *assumal*, *assumptus*, *autoritas*, *aviticum*, *decadalt* (igenév), *decernal*, *decisio*, *declaral*, *declaralt* (igenév), *decretalis*, *decretum*, *defensa*, *defferal*, *deficiens*, *defraudal*, *defuncta*, *deliberal*, *deliberatio*, *deliberatum*, *denegal*, *denotal*, *depositio*, *deputatus*, *deutrum*, *devolval*, *disponal*, *doceal*, *documentum*, *edoceal*, *eliberal*, *erigal*, *evital*, *exceptio*, *excusal(ja magát)*, *excusatio*, *executio*, *exemptus*, *ermittal*, *exhibeal*, *expurgal(ja magát)*. — A címszavak felsorolásában megtartottam a latinus helyesírást — eltérően a SzTár.-tól — minthogy az írott nyelvi anyag tanúsága erre indított.

Az összehasonlítási lehetőséget az adta, hogy a kiválasztott szóanyag a SzTár.-ban is az úriszéki iratokéhoz hasonló forráskörből (bíróági és cégjegyzőkönyvek, ritkábban peres ügyek lefolyását elbeszélő levelek) került ki.

Az összevetés kapcsán érintenünk kell a latin eredetű elemek egy sajátos kérdését, a szóalakok helyesírását, hiszen az idegen szóból jövevényyszóvá válás egyik fő kritériumának a „magyaros” helyeírást szokás tartani. Tudjuk (vö. Pusztai: i. h. 138), hogy a latin elemek idegen voltát az egykorú nyomdászok nemcsak felismerték, hanem a tipográfiában érzékeltették is: a szótövet és a magyar toldalékot eltérő betűtípussal szedték.

A vizsgált úriszéki iratokban a latin elemek helyesírása szinte hibátlan, s ez különösen szembeszökő a nem kevert nyelvű magyar szövegrészleteknek a kiejtést tükröző írásmódjával összevetve. — A SzTár. anyagát vizsgálva már találunk helyesírási gyarlóságokat a latin elemekben (pl. *gemináták* helyett egyes betűket: 1610: *Apellatioknak*, de vö. 1656: *appellatioual*; betűkihagyásokat hármassalhangzó-kapcsolatokban: 1688: *Exemtiojok* stb.,

ezek azonban valószínűleg nem az érintett szavak szélesebb körű elterjedtségére utalnak, hanem csupán a szöveg leírójának fogyatékos latin nyelvi műveltségére.

Az úrszéki iratok és a SzTár. anyagának összevetése tehát alapot ad arra a feltevésre, hogy az ún. kevert nyelvűségben a latin elemek helyzete meglehetősen dinamikus lehetett, s e dinamizmus érvényesülését olyan szociológiai tényezők és összefüggések befolyásolhatták, amelyek tüzetesebb vizsgálatot kívánnak.

Az összevetés nyomán megállapítható, hogy a fenti jegyzéknek gyakorlatilag minden elemére van adat a SzTár.-ban, azokban a szórványos esetekben pedig, amikor nem ez a helyzet, találkozunk a „hiányzó” adat létezésére utaló jelekkel. Pl. hiányzik ugyan a *deutum*, de a tárgyalt időszaknál későbből — 1747-ből — adathozható *deutralt* igenévi származék jelzi, hogy maga az alapszó, illetőleg a *deutral* ige is létezhetett az erdélyi jogi szóhasználatban. (A *deutum* szónak egyébként az eredete is a jogi gyakorlathoz kapcsolódik: a vallomási jegyzőkönyvek bevezető részének mindig kiemelt betűkkel írt „De eo utrum” : arról, hogy vajon...” szavaiból ered, ti. ezek után következik annak megjelölése, hogy a tanúkat mire vonatkozólag hallgatják ki. — L. Úrszék 1001.)

Ha azonban azt is megnézzük, milyen az adatok gyakorisága az úrszéki anyagban, illetőleg mennyire bőséges a dokumentáció a SzTár.-ban, jelentős eltéréseket tapasztalunk. — Míg az Úrszékből vizsgálat alá vont 58 lexéma közül 28 (48,2%) csupán egy adattal szerepel, a SzTár.-ban valamennyi megfelelő címszó alatt bőséges, olyakor tömeges szemléltetést találunk. A szövegkörnyezet viszont nem hagy kétséget afelől, hogy az egyedi adatok is szilárd elemei az úrszék jogi szókészletének, a csekély számú előfordulást tehát nem a szókészletben elfoglalt hely bizonytalansága magyarázza, hanem egyéb ok. Ez pedig az a jelenség, hogy a latin eredetű jogi műszavak többsége kiterjedt szinonimahálózatba illeszkedik, így gyakran ugyanannak a fogalomnak vagy szituációnak a megnevezésére több lexéma is használatos. Pl. a 'felment' jelentésű *absolval* mellett megtalálható a szövegekben azonos jelentéssel a latin *eliberat*, valamint a magyar *felszabadít*, *megszabadít* is. — Más esetben a peres ügyek eltérő jellege magyarázhatja a viszonylagos adatszegénységet a SzTár. bőségével szemben: a 'fellebbezés' jelentésű *appellatio* (> *apelláció*), amely ott a terjedelmes szócikkek közé tartozik, az úrszéki anyagban egyetlen adattal jelenik meg, igei alapszava, az *ap(p)ellál* pedig teljesen hiányzik. Az úrszék döntései ellen ugyanis nem lehetett fellebbezni, apellációval csak az élhetett, aki az alsóbb fokú fórum (a falusi bíróság) ítéletére kívánt orvoslátot. (Az előbbi felsorolásban hivatkozott adat is ilyen eset tárgyalásában szerepel.)

Azon túl, hogy az adatok előfordulását mindkét forrásban megállapítjuk, „finomabb” megkülönböztetésekre is lehetőség nyílik.

a) Az első csoportba azok a lexémák sorolhatók, amelyeknek szókészleti helyzete azonosnak ítéltető mindkét helyen. (Ennek eldöntésében a támpontot a szövegkörnyezet jelentette.) Ilyenek az *absens*, *admoneal*, *affirmal*, *allegatio*, *arbiter*, *aviticum*, *decedalt*, *decisio*, *defferal*, *defraudal*, *defuncta*, *denegal*, *doceal*, *edoceal*, *exceptio*, *excusal*, *excusatio*, *expurgal*.

b) A második csoportba tartozó szavak az úriszéki iratokban speciális, a SzTár. adataihoz képest szűkebb, a szituációhoz erősebben kötődő jelentésben fordulnak elő, vagy egyéb sajátos vonásokat mutatnak. Ide sorolható az *allegatio*, *amoveal*, *arbiter*, *assumptus*, *defensa*, *denotal*, *evital*, *exmittal*, továbbá az úriszéki iratokban csak meghatározott szókapcsolatban adatható (*probat*) *assumal* és (*actiot*) *erigal*.

c) A legnépesebb az a kör, amelyről a SzTár adatai alapján sokkal többet tudunk meg, mint amit az úriszéki jegyzőkönyvek elárulnak. Ez az a szócsoporthoz, amelynek a SzTár.-ban összegyűjtött gazdag adatcsokra alapján azt is gyaníthatjuk, hogy egy részük nem csupán leírt szövegekben fordult elő, hanem kezdett beszivárogni az eleve alacsonyabb stíluszintű beszélt nyelvbe is.

α) **Gazdag jelentésköre** alakult ki a SzTár. tanúsága szerint a XVII. századra az *abszolvál*, *ágál*, *agnoszkál*, *allegál*, *artikulus*, *assignál*, *asszumál*, *autoritás*, *dekrétum*, *deliberál*, *deliberáció*, *erigál*, *exhibeál* szavaknak. (A címszavakat a könnyebb visszakereshetőség érdekében közlöm a SzTár helyesírása szerint.)

β) Terebélyes szócsaládjukkal tűnnek ki az úriszéki iratokkal való összehasonlításban a SzTár. következő szavai: *abszentál* (*abszentálás*, *abszencia*, *abszentes*); *abszolució* (*abszolucionalis*, *abszolutórium*, *absolutus*); *akció*, (*akcionált*, *akcionáltat*, *akcionáltatik*); *apelláció* (*apelláció-látás*, vö. továbbá *apellál*, *apellálás*, *apellálhat*, *apellálódik*, *apelláló-fél*, *apellált*, *apelláltatik*, *apelláns*, *apellátás*, amelyek, mint már utaltunk rá, az úriszéki iratokból teljesen hiányoznak), illetőleg *deponál* (*deponáltat*, *deponáltatik*, *deponáltattott*, *depozitum*, *depozitumos*, *depozitus*).

A latin elemek jelentésbővülése, illetőleg családosulása a kevert nyelvhasználatban további vizsgálatra érdemes. — A jelentéstani vizsgálatnak komoly akadályát jelenti az egykorú magyarországi latin nyelvhasználatot bemutató szótár hiánya, a szócsaládok tagjai azonban aktuális szövegkörnyezetükben is értékelhetők: éppen azt a sajátos „hibrid” jelleget mutatják, amelyet az alapszók viselkedése. A latin igei alapszóhoz latin képzők ugyanúgy kapcsolódnak, mint magyar ige- és igenévképzők, illetőleg — ritkábban

ugyan — az *-ás/-és* névszóképző. (Az átvett latin származékok mellett tehát a magyar szóképzésben való részvétel jelei is látszanak.) Ezt a tényt kézenfekvő volna a latin ige erős beágyazottságára, meggyökeresedésére utaló jelnek tekinteni. Azt is számításba kell azonban venni, hogy a latinul kevésbé tudók számára pl. a *deponál* alapszó és a *depozíció* származék etimológiai összetartozása már nem feltétlenül volt annyira eleven, hogy gátolta volna a kategórikusan produktív (azaz **bármely igei tőhöz** kapcsolódó) *-ás/és* képző működését. Ez pedig utat nyithatott nagy számú „magyaros” származék keletkezésének.

Az elmondottak talán érzékeltetik, hogy még a szűkebb körű vizsgálatok is adhatnak további kutatásra ösztönző szempontokat, jelezhetik a felderítendő területeket. Mérvadó s elméleti következtetésekre is alkalmas eredményeket azonban csak nagy tömegű anyagon korszerű apparátussal végzett elemzések nyújthatnak. — Reménykednünk kell abban, hogy belátható időn belül eljön ezeknek az ideje is.